

Imam 'Alī's Strategy for Vindicating His Right and Preserving the Unity of Islamic Society during the Period of the Three Caliphs

Samad Behrouz¹ Seyed Hossein Alyanasab²

¹. Associate Professor of Islamic Theology and Studies, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: s.behrouz@tabrizu.ac.ir.

². Associate Professor of Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: olyanasab@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:

Review Article

Article history:

Received: 05 April 2025

Revised: : 07 August 2025

Accepted: 04 December 2025

Published: 22 May 2026

Keywords:

Imam 'Alī (peace be upon him),

Three Caliphs,

Unity of Islamic Society,

Patience and Silence,

Affirmative Struggle,

Negative Struggle,

Interaction with the Caliphs.

ABSTRACT

After his undeniable right to the caliphate had been disregarded, Imam 'Alī (AS) simultaneously assumed two grave responsibilities: vindicating his own right and the rights of Muslims, and preserving the unity of Islamic society. This study asks what strategy Imam 'Alī employed in practice to fulfil these two seemingly contradictory responsibilities and seeks to analyze that strategy. The research hypothesis is that he employed three distinct strategies: positive struggle, negative struggle, and interaction and cooperation with the caliphs when necessary, in order to take the practical measures required to vindicate his right while also preserving the unity of the nascent Islamic society. The findings indicate that, within the strategy of positive struggle, Imam 'Alī took the necessary measures to establish his legitimacy, including seeking the support of the people of Medina in vindicating his right, refraining from giving allegiance voluntarily, criticizing the caliphs, supporting their critics, disregarding the caliphs' commands, and articulating his own merits and qualifications for the caliphate. Within the strategy of negative struggle, while avoiding violent action, he adopted a method of patience and silence (ṣabr wa sukūt), which, like his jihād, played a vital role in preserving and perpetuating Islam. Furthermore, within the strategy of interaction with the caliphs when necessary, he provided the required cooperation, including offering political and military advice, serving as the caliph's deputy in Medina during military campaigns, and assisting the caliph in times of crisis, all in the interests of preserving Islamic unity and cohesion.

Cite this article: Behrouz, S., & Alyanasab, S.H. (2026). *Imam 'Alī's Strategy for Vindicating His Right and Preserving the Unity of Islamic Society during the Period of the Three Caliphs*. *Journal of Shiite History*, 2 (5), 17-36.
<http://doi.org/10.22034/jsh.2026.513906.1164>

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: The Iranian Society of Islamic.

DOI: <https://orcid.org/10.22034/jsh.2026.513906.1164>

¹. **Corresponding author:** Samad Behrouz, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran, Email: s.behrouz@tabrizu.ac.ir, Tell: +989143097407

English Extended Abstract

Introduction

One of the most sensitive and decisive periods in the history of Islam was the twenty-five-year period of early Islam, corresponding to the caliphate of the three caliphs prior to the rule of Imam ‘Alī (peace be upon him). During this period, the succession to the Prophet of Islam (peace be upon him), governance over the people, and leadership of the Islamic community were Imam ‘Alī’s undisputed rights. Nevertheless, a group of Muslims, disregarding this right, gathered at Saqīfat Banī Sā‘idah and proceeded to appoint a successor to the Prophet (peace be upon him). As a result, Imam ‘Alī (peace be upon him) was deprived of his rightful claim. Under these complex circumstances, Imam ‘Alī (peace be upon him), on the one hand, bore the responsibility of preserving the unity and cohesion of the newly converted Muslim community so that the very foundations of Islam would not be exposed to serious danger. On the other hand, he had to take action to vindicate his lost right and the rights of the Muslims and could not remain indifferent in the face of such manifest injustice. Accordingly, this study seeks to answer the following question: What strategy did Imam ‘Alī (peace be upon him) employ to manage the Islamic community under these complex circumstances in such a way that, on the one hand, he vindicated his own right and the rights of the Muslims and, on the other hand, avoided any action that might undermine the unity and cohesion of the newly converted Muslim community? The complexity of the circumstances of that time arose, on the one hand, from the superficial character of some Muslims’ adherence to Islam and the lack of consolidation of their intellectual foundations and, on the other hand, from the serious threats posed by internal hypocrites and external enemies. Such conditions required Imam ‘Alī (peace be upon him) to adopt a particular strategy. This strategy had to ensure the vindication of his right and the rights of the Muslims and provide for the necessary measures to enlighten the Islamic community, while avoiding any action that might damage the unity of the Muslim community or expose Islam itself to danger. In his dealings with the three caliphs, Imam ‘Alī (peace be upon him) adopted a strategy of affirmative struggle and negative struggle in order to achieve these two objectives. Within the framework of affirmative struggle, he employed every available means to establish the legitimacy of his claim. Within the framework of negative struggle, he adopted patience and silence in order to preserve Islam itself and to refrain from resorting to coercive action to reclaim his lost right and the rights of the Muslims. At the same time, whenever Islam itself was threatened, he did not neglect interaction and cooperation with the caliphs through consultation and other means.

Materials and Methods

This study employs a descriptive-analytical method to examine Imam ‘Alī’s (peace be upon him) strategy. Data were collected through a library-based documentary method, relying on primary historical and ḥadīth sources, including the Four Books, *Nahj al-Balāghah*, and reliable historical works from the early centuries of Islam. The data were analyzed through qualitative content analysis. Historical reports concerning Imam ‘Alī’s conduct during the period of the three caliphs were extracted, categorized, and examined in order to infer and explain three principal strategies: affirmative struggle, negative struggle, and interaction.

Results and Discussion

An analysis of Imam ‘Alī’s political actions during the period of the three caliphs indicates that he acted on the basis of a comprehensive, expediency-oriented strategy. Contrary to reductionist interpretations that confine his conduct merely to patience or struggle, the findings of this study reveal a three-layered strategic system:

1. Affirmative Struggle

Within this strategy, Imam ‘Alī (peace be upon him) made use of social opportunities—such as seeking support from the people to vindicate his right—as well as intellectual means, including explaining his virtues and superior qualifications for the caliphate and criticizing the conduct of the caliphs. Through these measures, he prevented the course of the caliphate from undergoing complete deviation and preserved the identity of the authentic Islamic current in the historical memory of the community.

English Extended Abstract

2. Negative Struggle: Strategic Patience

This strategy contributed to the preservation of Islam. It demonstrates that Imam ‘Alī’s silence and avoidance of a coercive uprising were not signs of weakness; rather, they constituted an active measure to prevent the internal disintegration of the Islamic community in the face of external threats and internal conflicts. This patience functioned as a form of silent jihād and provided the ground for the continuity of the Islamic order.

3. Interaction and Cooperation

This strategy demonstrates the priority of the overarching interests of the Islamic community over personal rights. By offering strategic advice in military, political, and other matters, Imam ‘Alī (peace be upon him) demonstrated that the survival of Islam was more important than attaining his undisputed right to the caliphate and governance.

During this critical historical period, Imam ‘Alī (peace be upon him) created a balance between claiming his right and preserving the unity of the Muslim community. By distinguishing between the question of the caliphate itself and the broader interests of Islam, he offered a model of governance based on constructive interaction for the preservation of social stability. This model, while not granting unconditional legitimacy to the caliphs, prevented polarization and the emergence of destructive divisions within Islamic society.

Conclusion

The present study demonstrates that Imam ‘Alī’s (peace be upon him) strategy during the period of the three caliphs was shaped by a civilizational model of governance. By adopting a multidimensional and flexible approach, he established a balance between the idealistic pursuit of justice and rights and expediency-based realism.

The findings indicate that Imam ‘Alī (peace be upon him) preserved the dimension of rightful legitimacy through affirmative strategies, prevented the structural collapse of society through negative strategy, and ensured Islam’s civilizational stability through interaction. This behavioral model demonstrates that his silence and cooperation with the caliphs were not signs of passivity; rather, they represented active agency aimed at safeguarding the essence of religion against internal and external threats.

Ultimately, the study concludes that the strategy of preserving unity while taking practical action to vindicate his own right and the rights of the Muslims, as established by Imam ‘Alī (peace be upon him), may serve as a strategic model for Islamic policymaking aimed at maintaining the cohesion of the Muslim community in times of crisis and political conflict in Islamic societies.

Declarations

Acknowledgment

This article is an independent study prepared independently by the authors. We would like to thank the participants in this article who contributed significantly to the data collection.

Sponsor

According to the corresponding author, this research received no financial support.

Authors' Contribution to the Research

All authors contributed equally to the writing and preparation of this article.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflicts of interest concerning the authorship or publication of this article.

راهبرد امام علی (ع) در احقاق حق خود و حفظ اتحاد جامعه اسلامی در دوره خلفای سه‌گانه

صمد بهروز^۱ ✉، سیدحسین علیاناسب^۲ ID

^۱. دانشیار مدرسی الهیات و معارف اسلامی گرایش قرآن و متون اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: s.behrrouz@tabrizu.ac.ir

^۲. دانشیار فقه و اصول، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: olyanasb@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

امام علی (ع) بعد از نادیده گرفتن حق مسلمش در مسئله خلافت، دو رسالت خطیر احقاق حق خود و مسلمانان و حفظ اتحاد جامعه اسلامی را توأمان بر عهده داشت. پرسش این پژوهش، این است که آن حضرت از چه راهبردی در عمل به این دو رسالت به ظاهر متناقض بهره‌برد که این پژوهش به دنبال تحلیل این راهبرد است. فرضیه پژوهش، به کارگیری سه راهبرد متفاوت مبارزه ایجابی، مبارزه سلبی و تعامل و همکاری با خلفا در موارد نیاز، توسط آن حضرت است؛ تا در کنار اقدام عملی لازم برای احقاق حق خود، اتحاد جامعه نوپای اسلامی را نیز حفظ نماید. مطابق نتایج تحقیق، آن حضرت در راهبرد مبارزه ایجابی، اقدامات لازم را برای اثبات حقانیت خود، مانند استمداد از مردم مدینه جهت احقاق حق خود، خودداری از بیعت داوطلبانه، انتقاد از خلفا، حمایت از منتقدان و نادیده گرفتن دستورات خلفا و بیان برتری‌های خود، برای خلافت به جای آورد. در راهبرد مبارزه سلبی، ضمن پرهیز از اقدام قهرآمیز، روش صبر و سکوت را در پیش گرفت که همانند جهاد آن حضرت، نقش حیاتی در حفظ و استمرار اسلام داشت. در راهبرد تعامل با خلفا در موارد نیاز، همکاری‌های لازم را با خلفا از قبیل ارائه مشاوره‌های سیاسی- نظامی، پذیرش جانشینی خلیفه در مدینه در جنگ‌ها و یاری خلیفه در شرایط بحرانی در- راستای حفظ وحدت و انسجام اسلامی انجام داد.

نوع مقاله:

مقاله ترویجی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱

کلیدواژه‌ها:

امام علی (ع)،
خلفای سه‌گانه،
اتحاد جامعه اسلامی،
صبر و سکوت،
تعامل با خلفا.

استناد: بهروز، صمد؛ علیاناسب، سیدحسین. (۱۴۰۵). راهبرد امام علی (ع) در احقاق حق خود و حفظ اتحاد جامعه اسلامی در دوره خلفای سه‌گانه. پژوهش‌نامه

تاریخ تشیع، ۲ (۵)، ۳۶-۱۷. DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.513906.1164>

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

ناشر: انجمن ایرانی تاریخ اسلام.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.513906.1164>

^۱. نویسنده مسئول: صمد بهروز، گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: s.behrrouz@tabrizu.ac.ir تلفن: ۰۹۱۴۳۰۹۷۴۰۷

مقدمه

یکی از دوره‌های بسیار حساس و سرنوشت‌ساز تاریخ اسلام، دوره ۲۵ ساله صدر اسلام، مقارن با خلافت خلفای سه‌گانه اسلام، پیش از حکومت امام علی (ع) است. در این دوره که خلافت و جانشینی پیامبر اسلام (ص) و حکومت بر مردم و رهبری جامعه اسلامی، حق مسلم آن حضرت بود، عده‌ای از مسلمانان با نادیده گرفتن این حق، در سقیفه بنی ساعده دور هم جمع شده و اقدام به تعیین جانشین پیامبر (ص) کردند و در نتیجه، آن حضرت را از حق مسلم خود محروم کردند. آن حضرت در این شرایط پیچیده، ازسویی رسالت حفظ اتحاد و انسجام جامعه تازه مسلمان شده را برعهده داشت تا خطر جدی متوجه اصل اسلام نشود و ازسوی دیگر، باید برای احقاق حق از دست رفته خود و مسلمانان، اقدامی می‌کرد و در مقابل این ظلم فاحش، بی تفاوت نمی‌نشست. پرسش این پژوهش این است که آن حضرت از کدام راهبرد، برای مدیریت جامعه اسلامی با این شرایط پیچیده استفاده کرد که ازسویی در مقابل این ظلم فاحش، احقاق حق نموده باشد و ازسوی دیگر، از هر اقدامی که ممکن بود اتحاد و انسجام جامعه تازه مسلمان شده را خدشه دار نماید، اجتناب کرده باشد.

در آن شرایط پیچیده، صدر اسلام که مبانی دینی، هنوز در عمق وجود بعضی تازه مسلمانان، نفوذ نکرده بود و با کوچک‌ترین اختلاف، ممکن بود از دین برگشته و مرتد شوند و ازسویی، اسلام دین نوظهوری بود که هنوز مبانی فکری آن، در بین مردم تثبیت نشده بود و پرداختن به اختلافات فرقه‌ای داخلی، فرصت پرداختن به تثبیت مبانی دینی را از دست مسلمانان می‌گرفت و ازسوی دیگر، تهدیدهای جدی، چه از ناحیه منافقان داخلی و چه از ناحیه دشمنان خارجی، اصل اسلام را نشانه گرفته بود و این دشمنان، دنبال فرصتی برای ضربه زدن به پیکره دین و خشکاندن ریشه اسلام بودند، این شرایط ویژه، راهبرد خاصی را از جانب آن حضرت می‌طلبید که در عین احقاق حق خود و مسلمانان و اقدامات لازم برای روشننگری جامعه اسلامی، اتحاد جامعه اسلامی خدشه دار نشود و از انجام هر اقدامی که اصل اسلام را در معرض خطر قرار دهد، اجتناب شود.

راهبرد آن حضرت در تعامل با خلفای سه‌گانه، برای تحقق هر دو هدف یادشده، راهبرد مبارزه ایجابی و سلبی بود. در راهبرد مبارزه ایجابی، از تمام ابزارهای ممکن برای اثبات حقانیت خود استفاده کرد و در راهبرد مبارزه سلبی نیز، روش صبر و سکوت را برای حفظ اصل اسلام و اجتناب از اقدام قهرآمیز برای احقاق حق از دست رفته خود و مسلمانان به کاربرد و البته در کنار روش صبر و سکوت، به عنوان راهبرد مبارزه سلبی، از تعامل و همکاری با خلفا در موارد نیاز، در راستای حفظ اتحاد اسلامی، غفلت ننموده، خلفا را در شرایط پیچیده و دشوار که خطر اصل اسلام را تهدید می‌کرد، چه از طریق مشاوره و چه طرق دیگر، یاری نمود. قطعا مسلمانان، چنان که در حفظ اصل اسلام و استمرار آن، مدیون مبارزات آن حضرت با کفار و مشرکان در میادین جنگ هستند، به همان اندازه، مدیون صبر و سکوت معنادار آن حضرت و نیز تعامل و همکاری‌های آن حضرت با خلفا در آن شرایط پیچیده صدر اسلام هستند. ضرورت بحث از آن جهت است که سیره آن حضرت الگو برای تمامی مسلمانان و نیز رهبران اسلامی است که

در شرایط سخت و دشوار و پیچیده مشابه شرایط زمانی آن حضرت، چه وظیفه‌ای بردوش دارند تا هم در قبال حق از دست رفته، بی تفاوت نباشند و هم از هر اقدامی که اتحاد جامعه اسلامی را خدشه دار می‌کند، اجتناب نمایند.

۱. پیشینه تحقیق

در زمینه موضوع مورد بحث، مقالات متعددی نوشته شده که به چند مورد اشاره می‌شود:

۱. مقاله «تعامل امام علی (ع) با خلفا در جهت وحدت اسلامی» (۱۳۸۴) از اسماعیل دانش در «اندیشه تقریب»، به همکاری‌ها و تعامل‌های مثبت امام علی (ع)، با خلفای سه گانه پرداخته است.
۲. مقاله «بررسی تطبیقی تعامل امام علی (ع) با خلیفه دوم در جنگ با ساسانیان در منابع تاریخی اهل سنت و شیعه» (۱۳۸۹) از سید ابرار حسین نقوی، در «پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی» به تعامل آن حضرت در مقابل عملکردهای خلیفه دوم در زمینه‌های مختلف پرداخته که گاهی به صورت همکاری بوده، گاهی انتقاد و گاهی هم ایستادگی و رایزنی و از جمله همکاری‌های آن حضرت در جنگ بین مسلمانان با ساسانیان بود که خلیفه دوم به توصیه آن حضرت عمل نمود.
۳. مقاله «شیوه مدیریت حضرت علی (ع) در جامعه اسلامی عصر خلفا» (۱۳۹۵) از محمد هادی فلاح زاده و راضیه علی اکبری در «پژوهش نامه مذاهب اسلامی»، به شیوه‌های مدیریتی امام علی (ع) در عصر خلفای سه گانه پرداخته است.
۴. در مقاله «واکاوی استراتژی سکوت بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه» (۱۳۹۷) از محمد حکاک و دیگران انتشار یافته در «پژوهشنامه علوی» الگوی استراتژی سکوت، بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه استخراج و به سه نوع تدافعی، مطیعانه و سکوت برای مصالح جمعی طبقه بندی شده است. نویسندگان مقاله به این نتیجه رسیده اند که آن حضرت در عین اعتراض به حق غصب شده خود، با خلفای سه گانه قطع ارتباط نکرده و به صورت غیرمستقیم، جامعه را در عرصه‌های علمی، اعتقادی، قضایی و نظامی مدیریت نمود.
۵. مقاله «اقدامات حضرت علی (ع) در ایجاد وحدت جامعه مسلمین» (۱۳۹۸) از مرضیه باباخان و راحله صائغی، در «تاریخنامه اسلام»، صرفا به تبیین گفتارها و رفتارهای امام علی (ع) در ایجاد وحدت اسلامی پرداخته است.
۶. مقاله «حفظ اتحاد و صلح طلبی؛ محور عملکرد امام علی (ع) در رخداد های پیرامون جنگ جمل» (۱۳۹۹) از لیلا نجفیان رضوی در «شیعه شناسی» به این موضوع پرداخته که آن حضرت برای جلوگیری از افتراق در جامعه، ضمن شفاف سازی اوضاع و فرستادن نمایندگان نزد فتنه انگیزان، کوشید تا از جنگ جلوگیری نماید؛ چنان که پس از جنگ نیز، با پرهیز از خشونت با بازماندگان و نوشتن نامه و تشریح وقایع برای مردم کوفه و مدینه، در حفظ انسجام جامعه اسلامی و اتحاد مسلمانان کوششی حداکثری داشت.
۷. مقاله «تبیین منظومه فکری و تمدنی امام علی (ع) در اعمال آموزه امت اسلامی از منظر نهج البلاغه» (۱۴۰۰) از اصغر منتظرالقائم و زهراسادات کشاورز در «پژوهشنامه نهج البلاغه»، به تبیین مفهوم و نقش امت بر اساس مجموعه فرمایشات علمی و سیره عملی امام علی (ع) در فرآیند ساخت تمدن اسلامی پرداخته و به دنبال اثبات این

فرضیه است که ایده امت‌گرایی آن حضرت، ناشی از اصول ثابت دیدگاه وحدت‌گرایانه و سیره آن حضرت بود و پیامد آن، ارائه گفتمان نوین تمدنی در گستره جهانی است.

برخی از مقالات یادشده، به موضوع ویژگی وحدت‌گرایی امام‌علی (ع) پرداخته‌است، مانند تبیین گفتارها و رفتارهای آن حضرت در حفظ وحدت اسلامی، کوشش حداکثری آن حضرت در جلوگیری از جنگ در فتنه جمل و پرهیز از خشونت با بازماندگان و روشن‌گری برای مردم، تبیین ایده امت‌گرایانه آن حضرت که ناشی از دیدگاه وحدت‌گرایانه آن حضرت بود. برخی دیگر نیز، به نحوه تعامل آن حضرت با خلفا پرداخته‌است، مانند تعامل و همکاری‌های مثبت آن حضرت با خلفا؛ به‌ویژه تعامل با خلیفه دوم در جنگ با ساسانیان، شیوه مدیریتی آن حضرت در عرصه‌های علمی، اعتقادی، قضایی و نظامی در عصر خلفا در عین اعتراض به حق غصب‌شده خود. اما در هیچ‌کدام از پژوهش‌های یادشده، دو وظیفه و رسالت خطیر آن حضرت که ازسویی وظیفه احقاق حق خود و مسلمانان را برعهده داشت و نباید در مقابل آن کوتا می‌آمد و ازسوی دیگر، نمی‌بایست اتحاد و انسجام جامعه اسلامی را خدشه‌دار می‌نمود، مورد تحلیل قرارنگرفته‌است.

ازهمین‌رو، وجه امتیاز این پژوهش، دراین است که به راهبرد سه‌گانه امام‌علی (ع) در نحوه جمع میان این دو رسالت، به‌ظاهر متناقض، پرداخته‌است که عبارت است از: مبارزه ایجابی، مبارزه سلبی و تعامل و همکاری با خلفا در موارد نیز و درعین حال که به نقش و جایگاه صبر و سکوت آن حضرت در حفظ و استمرار اسلام (مبارزه سلبی) پرداخته، رسالت بزرگ احقاق حق خود و مسلمانان (مبارزه سلبی) را که با رسالت قبلی آن حضرت به‌ظاهر متناقض می‌نماید، مورد واکاوی قرار داده و ازسوی دیگر، به تبیین و تحلیل نحوه تعامل و همکاری آن حضرت با خلفا پرداخته و نشان داده که آن حضرت چگونه میان این دو وظیفه به‌ظاهر متناقض جمع کرده‌است.

۲. راهبرد مبارزه ایجابی امام‌علی (ع) برای احقاق حق خود در دوران خلفا

امام‌علی (ع) در قبال انحراف صورت‌گرفته در جامعه اسلامی و خارج‌شدن حاکمیت اسلامی از مسیر اصلی خود، از سه راهبرد متفاوت بهره‌برد که یکی از آن‌ها، راهبرد مبارزه ایجابی است. در این راهبرد، آن حضرت تمام تلاش خود را جهت احقاق حق خود به‌کاربرد و از هیچ اقدامی جهت روشن‌گری مردم فروگذار نکرد.

۲-۱. استمداد از مردم مدینه جهت احقاق حق خود

امام‌علی (ع) بعد از داستان سقیفه، از هر اقدام عملی برای احقاق حق خود و مسلمانان بهره‌برد. به‌عنوان نمونه، آن حضرت به‌همراه حضرت فاطمه‌زهرا (س) شبانه، به در خانه انصار و مهاجران می‌رفت و از آنان می‌خواست تا سرهای خود را به نشانه بیعت و از جان‌گذشتگی بتراشند و سحرگاهان آمادگی خود را آشکار سازند، اما جز تعداد انگشت‌شمار، مانند ابوذر، مقداد، حذیفه‌بن‌یمان، عمار و سلمان فارسی کسی به پیمان خود وفانکرده و او را همراهی نکردند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۳۳) و عذرهای غیرموجه آوردند، همانند آن که کار تمام‌شده و بیعت با ابوبکر صورت‌گرفته و اگر آن حضرت زودتر از ما بیعت می‌خواست، یاری می‌کردیم (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۰). بعدها معاویه طی نامه‌ای به آن حضرت، با یادآوری این واقعه، به نکوهش از اقدام آن حضرت علیه خلفا می‌پردازد و

عافیت طلبی و عهدشکنی مردم را نشانه باطل بودن روش آن حضرت می شمارد. در این نامه چنین آمده است: دیدم تو را زمانی را که با ابوبکر صدیق بیعت شد، همسرت را بر الاغی سوار کردی، دست در دست فرزندان حسن و حسین، تمام پیشینیان و اهل بدر را به یاری خود خواندی، اما جز چهار نفر (سلمان، ابوذر، مقداد و زبیر)، کسی تو را یاری نکرد، درحالی که، اگر حق با تو بود، تو را اجابت می کردند و یاریت می کردند (هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۷۶۵).

از این بیان، روشن می شود که آن حضرت به همراه همسر خود، دختر پیامبر گرامی اسلام (ص) نهایت تلاش خود را جهت احقاق حق از دست رفته خود و مسلمانان، انجام داد، اما اکثریت مردم مدینه آن حضرت را یاری نکرد و تنهایش گذاشتند.

۲-۲. خودداری از بیعت داوطلبانه با خلفا

آن حضرت تا زمانی که حضرت فاطمه زهرا (س) در قید حیات بود، با ابوبکر بیعت نکرد و پس از شهادت آن حضرت بیعت کرد، آن هم نه با اختیار، بلکه با تهدید و اجبار (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۵۸۶؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۰۲؛ مقدسی، بی تا، ج ۵، ص ۲۰). چنان که پیش تر نیز بیان شد، آن حضرت به اتفاق همسرش، تلاش زیادی برای بازگرداندن امر خلافت از ابوبکر و بیعت با خود کرد، اما تلاش آنان فایده ای نداد. امام علی (ع) نه تنها خود بیعت نکرد، بلکه جمعی از اصحاب پیامبر (ص) که از بیعت با ابوبکر سرباز زده بودند، در خانه آن حضرت، جمع شده و تحصن نمودند و خانه آن حضرت پناهگاهی شده بود برای کسانی که زیر بار بیعت نرفته بودند. کارگزاران حکومتی به اجتماع اصحاب در خانه آن حضرت یورش بردند و تحصن کنندگان را تهدید به آتش زدن خانه و ساکنانش نمودند. عمر بن خطاب پیش آن ها آمد و گفت: «یا می آید و بیعت می کنید و یا خانه را آتش می زنم» (جوهری بصری، بی تا، ج ۵۰، ص ۷۱). عمر به همراه جمعی از مسلمانان، آن حضرت را پیش ابوبکر بردند و به آن حضرت گفتند: بیعت کن، آن حضرت فرمود: اگر بیعت نکنم، چه می شود، گفتند: به خدا قسم که خدایی جز او نیست، در این صورت گردنت را می زنیم^۱ (ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۰). البته شیخ مفید، براین باور است که امام علی (ع) هیچ موقع با خلیفه اول بیعت نکرده است (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۶). معاویه بیعت اجباری آن حضرت با ابوبکر را ابزاری برای طعنه زدن به آن حضرت قرار داد، درحالی که، این کار طعنه به امام نبود؛ بلکه طعنه به خلیفه و طرفدارانش بود. آن حضرت خطاب به معاویه چنین می فرماید:

و گفتمی که مرا چون شتر، مهار در بینی کشیدند تا بیعت کنم. به خدا سوگند، خواستی مرا نکوهش کنی، ولی ستودی، خواستی مرا رسوا سازی، خود را رسوا ساختی. مسلمان را چه نقصان که بر او ستم رود، هرگاه در دین خود به شک نیفتد و یقینش به تردید نیالاید^۲ (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۸۷-۳۸۸، نامه ۲۸).

امام علی (ع) با هیچ کدام از خلفا با رغبت و اختیار، بیعت نکرد؛ بلکه از روی اضطرار و بعد از تهدید خلفا

۱. فَأَخْرَجُوا عَلِيًّا، فَمَضَوْا بِهِ إِلَى أَبِي بَكْرٍ، فَقَالُوا لَهُ: بَايِعْ، فَقَالَ: إِنْ أَنَا لَمْ أَفْعَلْ فَمَهْ؟ قَالُوا: إِذَا وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ نَضْرِبُ عُنُقَكَ.

۲. وَقُلْتُ إِنِّي كُنْتُ أَقَادُ كَمَا يَقَادُ الْجَمَلُ الْمُخْشَوْشُ حَتَّى أَبَايَعُ وَلَعَمْرُ اللَّهِ لَقَدْ أَرَدْتُ أَنْ تَذُمَّ فَمَدَحْتَ وَأَنْ تَفْضَحَ فَأَفْتَضَحْتَ وَمَا عَلَى الْمُسْلِمِ مِنْ غَضَاظَةٍ فِي أَنْ يَكُونَ مَظْلُومًا مَا لَمْ يَكُنْ شَاكَاً فِي دِينِهِ وَلَا مُرْتَاباً بِبِقِيَّتِهِ.

صورت می گرفت. بیعت با دو خلیفه دیگر نیز پس از تهدید و اکراه بوده است؛ چنان که پس از داستان شورا که عبدالرحمن بن عوف با عثمان بیعت کرد، اصحاب شورا به امام علی (ع) گفتند: با عثمان بیعت کن، عبدالرحمن بن-عوف به آن حضرت گفت: بیعت کن و الا گردنت را می زنم و هیچ کس جز او شمشیر نداشت. امام علی (ع) با خشمگینی شورا را ترک می گفت که اصحاب شورا به او ملحق شده و گفتند: بیعت کن و الا با تو می جنگیم، تا این که آن حضرت با عثمان بیعت کرد (بلاذری، ۱۴۰۰ق، ج ۵، ص ۵۰۸).

۲-۳. انتقاد از عملکرد خلفا

امام علی (ع) در دوران محرومیت از خلافت، ساکت و آرام در کنج خانه نشسته بود تا صرفاً مشغول عبادت باشد و کاری به امور جامعه و حکومت و مسائل جاری سیاسی نداشته باشد؛ بلکه به هنگام خطر انحراف، سکوت را شکسته و اعتراض خود را به گوش دولت مردان می رسانده و آن ها را در قبال برخی حوادث، مورد مؤاخذه قرار می داد و به روشن گری می پرداخت. این اعتراضات در زمان عثمان که کجروی را از حد گذرانده بود، به اوج خود رسید؛ به گونه ای که بارها صدای اعتراض مردم را به گوش او می رسانید و عزل والیان خطاکار را از او می طلبید (رشاد، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۲۱۱).

آن حضرت بعد از بیعت در سقیفه بنی ساعده، اعتراض خود را به ابوبکر با چنین لحنی بیان نمود: «امور ما را فاسد کردی و با ما مشورت نکردی و حق ما را رعایت نکردی»^۱، ابوبکر در پاسخ گفت: «بلی همین طور است، ولی من از فتنه ترسیدم»^۲ (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۰۱). هم چنین، آن حضرت اقدامات خلیفه دوم را مورد انتقاد جدی قرار می داد که یک نمونه آن، زمانی بود که خلیفه دوم دستور داده بود نصف اموال کارگزارانش را گرفته، به بیت المال ملحق کنند و آن ها را به منطقه خود بازگردانند. آن حضرت، خلیفه را مورد بازخواست قرارداد که «اگر آن ها دزد بودند، تمام اموالشان را باید می گرفت، و اگر دزد نبودند، حق نداشت چیزی از اموال آن ها را بگیرد و اگر آن ها دزد بودند جایز نبود آن ها را به کار بگیرد و اگر دزد نبودند، جایز نبود اموالشان را اخذ کنند»^۳ (هلالی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۶۷۶). در شورای شش نفره نیز، زمانی که به آن حضرت پیشنهاد می شود در صورتی خلافت به او واگذار می شود که به سیره ابوبکر و عمر عمل نماید، می فرماید: «با وجود کتاب خدا و سنت پیامبر خدا، نیاز به سنت کس دیگری نیست»^۴ (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۲؛ ابن طاووس، ۱۳۷۵، ص ۲۵۲). از همین رو، آن حضرت در پاسخ پرسش برخی افراد که چرا داخل این شورا شدی، فرمود: «با این کار، خواستم سخن آن ها را که از پیامبر (ص) نقل کرده اند "لا تجتمع النبوة والخلافة فی بیت واحد واحد" نقض کنم» (جزایری، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۳۷۰).

در زمان خلیفه سوم، انتقادات آن حضرت از عملکرد خلیفه به اوج خود رسید. روزی عثمان تمام کارگزاران را

۱. أَفْسَدْتَ عَلَيْنَا أُمُورَنَا، وَ لَمْ تَسْتَشِرْ وَ لَمْ تَنْزَعْ لَنَا حَقًّا

۲. بلی، وَ لِكُنِّي خَسِيفُ الْفِتْنَةِ

۳. لَئِنْ كَانَ عَمَلُ خَوْنَةٍ وَ كَانَ هَذَا الْمَالُ فِي أَيْدِيهِمْ خِيَانَةً مَا كَانَ حَلٌّ لَهُ نَزْكَهُ وَ كَانَ لَهُ أَنْ يَأْخُذَهُ كُلُّهُ ... وَ لَئِنْ كَانُوا غَيْرَ خَوْنَةٍ فَمَا حَلٌّ لَهُ أَنْ يَأْخُذَ أَمْوَالَهُمْ ... لَئِنْ كَانُوا خَوْنَةً مَا حَلٌّ لَهُ أَنْ يَسْتَعْمِلَهُمْ وَ لَئِنْ كَانُوا غَيْرَ خَوْنَةٍ مَا حَلَّتْ لَهُ أَمْوَالُهُمْ.

۴. إِنْ كَتَبَ اللَّهُ وَ سُنَّةَ نَبِيِّهِ لَا يَحْتَاجُ مَعَهُمَا إِلَى أَجِيرٍ أَحَدٍ.

فراخواند و گفت: «اینها کارگزاران من هستند که به آنها اعتماد کرده‌ام، اگر دوست داشتید، آنها را عزل کنید و هر که را دوست داشتید، به جای آنها بگذارید». امام‌علی (ع) به عثمان چنین فرمود:

حق سنگین و تلخ است و باطل سبک و دل‌پسند، تو هستی که از سخن راست به خشم می‌آیی و از سخن دروغ خشنود می‌شوی، مردم در مورد تو چیزهایی شنیده‌اند که ترک آنها بهتر از انجام آنها است، از خدا بترس و از اعمالی که مردم را به ستوه آورده، توبه نما^۱ (ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۳۵۹؛ بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۵، ص ۵۳۳).

آن حضرت عثمان را از به کارگیری افراد کم‌عقل برحذر داشته، بیان می‌دارد در صورت وقوع ستمی از جانب کارگزارانش، او نیز در گناهشان شریک است: «چرا دست سفیهان بنی‌امیه را از ناموس مسلمانان و اموال آنان کوتاه نمی‌نمایی؟ به خدا قسم اگر در غرب عالم، یکی از کارگزاران تو ستمی نماید، تو نیز در گناه او شریکی»^۲ (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۹، ص ۱۵). آن حضرت بعد از انتخاب مروان، به عنوان مشاور توسط عثمان و شکایت مردم از وی، خلیفه را از خطر وی آگاه نموده، چنین می‌فرماید: «مروان آنگاه از تو راضی می‌شود که دین و عقلت را بر باید و هم‌چون شتر کجاوه کش، هر جاکه خواهدت، بکشاند، به خدا قسم مروان دین و اندیشه درستی ندارد و در نیمه راه تنهایت می‌گذارد»^۳ (مفید، ۱۴۱۳ق الف، ص ۱۹۳).

۲-۴. حمایت از منتقدان سیاسی و نادیده گرفتن دستور خلفا

آن حضرت نه تنها عملکرد خلفا را نقد می‌کرد، بلکه از کسانی هم که به نقد خلفا می‌پرداختند، حمایت می‌کرد. یکی از این منتقدان، ابوذر بود که بی‌محابا، خلیفه سوم و کارگزارانش را به فساد مالی متهم می‌کرد. افشاگری‌های ابوذر، عرصه را بر خلیفه تنگ‌ساخت و راهی جز تبعید وی، پیش‌رویش نگذاشت، آن حضرت، ابوذر را تا آخرین لحظه‌های جدایی همراهی کرد و فرمان خلیفه را در این موضوع نادیده گرفت. مروان که از سوی عثمان مأمور بود مردم را از بدرقه وی بازدارد، با تازیانه و نهیب امام روبرو گردید و از ترس پا پس کشید (یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۷۳). عثمان اندیشه تبعید عمار را نیز در سر می‌پروراند که از آن حضرت درخواست کمک در این خصوص کردند و آن حضرت از تبعید وی جلوگیری کرد. (همان) جندب بن کعب، ابوریعه، عبدالرحمن بن حنبل و عبدالله بن مسعود نیز با حمایت و میانجی‌گری امام‌علی (ع) از شکنجه و زندان رهایی یافتند، هرچند، پیش از آن که امام به یاری ابن مسعود بشتابد، او را از مسجد بیرون راندند و به شدت بر زمین کوبیدند و دنده‌های پهلوی را خرد کردند (ابن حجر- عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۲۵۲؛ بلاذری، ۱۴۰۰ق، ج ۵، ص ۵۲۵، ۵۳۰؛ زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۳، ص ۳۰۵).

آن حضرت جز در مواردی که به مصلحت جامعه اسلامی بود و در قسمت‌های بعدی این مقاله به آن پرداخته

^۱ إن الحق ثقیل مر وإن الباطل خفیف، و أنت رجل إذا صدقت سخطت وإذا کذبت رضیت وقد بلغ الناس عنک. أمور ترکها خیر لک من الإقامة علیها فاتق الله یا عثمان و تب إليه مما یکرهه الناس منک.

^۲ ألا تنهی سفهاء بنی أمیة عن أعراض المسلمین و أبشارهم و أموالهم و الله لو ظلم عامل من عمالک حیث تغرب الشمس لکان إثمهم مشترکا بینهم و بینک.

^۳ وَلَا یَرْضَ مِنْکَ إِلَّا بِتَحْرِفَکَ عَنْ دِینَکَ وَ یَحْدَعُکَ عَنْ عَقْلِکَ مِثْلَ جَمَلِ الطَّعِیْنَةِ یَقَادُ حِیْثُ یُسَارُ بِهِ وَ اللَّهُ مَا مَرَّأُنُ بِذِی رَأَیَ فِی دِینِهِ وَ لَا نَفْسِهِ وَ اِنَّمُ اللَّهُ اِنِّی لَا اَرَاةَ إِلَّا سِوَرُکَ وَ لَا یُصَدِّکَ.

خواهد شد، از همکاری با خلفا خودداری می کرد و درخواست آن ها را برای همکاری همه جانبه با آنان نادیده می گرفت. برای نمونه، در ماجرای حمله به ایران، عمر بن خطاب به امام علی (ع) پیشنهاد داد که فرماندهی این جنگ را بپذیرد و آن حضرت از قبول آن اجتناب نمود (بلاذری، ۱۹۸۸م، ص ۲۵۱). آن حضرت تنها در اموری از خلفا اطاعت می کرده که اطاعت خدا در آن باشد (ثقفی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۰۷). در ماجرای تبعید ابوذر، آن حضرت در پاسخ عتاب آلود عثمان که گفت: «مگر نمی دانستی که من همگان را از همراهی و مشایعت ابوذر بازداشته ام؟»، فرمود: «گمان می کنی هر فرمانی که دهی، هر چند با حکم الهی و راه حق ناسازگار باشد، ما از آن پیروی می کنیم؟ به خدا چنین نخواهیم کرد» (مستوفی هروی، ۱۳۷۲، ص ۳۲۴).

۲-۵. بیان دلایل برتری خویش برای خلافت

آن حضرت هر زمانی که زمینه را مساعد می یافت، حقایق را در مورد برتری های خود، جهت تصدی خلافت آشکار می ساخت؛ گاه با اشاره به حق قانونی خود برای خلافت، مردم را به یاد سفارش های پیامبر (ص) می انداخت و گاه راه جدال احسن را پیش می گرفت؛ به عنوان مثال، در پاسخ کسانی که انتخاب خلیفه را شورایی می دانستند، فرمود:

فإن كنت بالشورى ملكت أمورهم
وإن كنت بالقربى حججت خصيمهم
فكيف بهذا والمشىرون غيب
فغيرك أولى بالنبي وأقرب

اگر به شورا کار آنان را به دست گرفته ای، چگونه شورایی بود که صاحبان رأی و مشورت در آن حاضر نبودند و اگر به دستاویز خویشاوندی بر خصمان خود حجت آورده ای، دیگران به پیامبر (ص) از تو نزدیک تر بوده اند (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۰۳، حکمت ۱۹۰؛ میبیدی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۱۶).

آن حضرت بر شایستگی های خود و اهل بیت (ع) انگشت نهاده، آن ها را در دین و سیاست آگاه تر از همگان می داند. بعد از داستان سقیفه، عمر بن خطاب به آن حضرت گفت: «تو را رها نمی کنیم، مگر این که مثل بقیه مردم بیعت کنی»، آن حضرت فرمود: «من با کسی که خودم به بیعت از او شایسته ترم، بیعت نمی کنم»^۱، ابو عبیده گفت: «تو به خاطر فضیلت، سابقه و قرابت، از همه به این امر شایسته تری، منتها مردم بیعت کردند و به این شیخ رضایت دادند، تو هم به آن چه که مردم به آن رضایت دادند، راضی باش»، آن حضرت جمله زیر را در پاسخ به ابو عبیده بیان فرمود: «قرآن در خانه های ما نازل شده و ما معدن علم هستیم ... و ما به امور مردم از شما داناتریم، پس از هوای نفس پیروی نکنید که در این صورت بهره شما پست ترین جایگاه خواهد بود»^۲ (واقدی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۶). آن - حضرت هم چنین ضمن بیان شایستگی خود و اهل بیت (ع) به این امر، قریش را به قرآن و سنت پیامبر (ص) ارجاع داده، از عواقب تصمیم نادرستی که گرفته بودند، می ترساند: «ای جماعت قریش، ما اهل بیت به این امر، از شما شایسته تریم، آیا در میان ما کسی که قرآن بخواند و از سنت پیامبر (ص) آگاه باشد و دین حق داشته باشد، وجود

۱. لا أبایع من أنا أحق [با] لبيعة منه.

۲. فقی بیوتنا نزل القرآن و نحن معدن العلم ... و نحن أعلم بأمور الخلق منكم، فلا تتبعوا الهوى فيكون نصيبكم الأخس.

ندارد؟^۱ (ثقفی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۰۴).

امام علی (ع) در این دوره با نهایت دقت و احتیاط عمل کرد و درعین این که خود را در معرض خطر جدی قرار نداد و بهانه به دست بعضی ها نداد، اما هر جا انحراف آشکار می دید، اعتراض می کرد و تا حد امکان تلاش می کرد تا مانع بروز انحراف شود و یا آن را به حداقل ممکن برساند و درعین حال می کوشید کاری کند که وحدت جامعه اسلامی از بین نرود و اشکالات موجود را با انگیزه خیرخواهانه به خلفا یادآوری می کرد.

۳. راهبرد مبارزه سلبی امام علی (ع) برای حفظ اتحاد اسلامی (صبر و سکوت راهبردی)

در راهبرد مبارزه سلبی، امام علی (ع) در قبال حق از دست رفته خلافت، با وجود این که اقدامات عملی لازم، انجام داد و از هر روشی در احقاق حق خود، به کار گرفت، اما برای حفظ اتحاد جامعه اسلامی و خدشه دار نشدن انسجام آن، راه صبر و سکوت را درپیش گرفت و از هر اقدام قهرآمیز برای احقاق خود، اجتناب نمود و از آن جایی که چنین اقدامی، اصل اسلام را در معرض خطر جدی قرار می داد، راهی جز صبر و سکوت درپیش نداشت. پیامی که از طریق سکوت می توان منتقل کرد، چه بسا بلیغ تر و رساتر از پیامی باشد که از طریق سخن و حرف زدن منتقل می شود؛ چنان که آن حضرت می فرماید: «رُبَّ سَكُوتٍ أَبْلَغُ مِنْ كَلَامٍ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۸۲؛ لیشی، ۱۳۷۶ق، ص ۲۶۷). صبر و سکوت راهبردی امام علی (ع) به این معنا نبود که در برابر حق از دست رفته خود و مسلمانان، هیچ اقدامی نکرده باشد؛ بلکه در موقعیت های مختلف و به هنگام وقوع انحراف در دین، اعتراض خود را به گوش حاکمیت و مردم می رساند و روشن گری ها و اقدامات لازم را در این زمینه انجام می داد.

۳-۱. صبر و سکوت معنادار امام علی (ع) برای حفظ مصالح مهم تر

انسان در مقابل پایمال شدن حق خود و مسلمانان دیگر و ستمی که بر او و دیگران صورت می گیرد، دو نوع عکس العمل می تواند از خود نشان دهد: مبارزه با ستم و احقاق حق یا سکوت در برابر ستم و در نتیجه عدم احقاق حق. عکس العمل دوم هم ممکن است به خاطر رضایت به وضع موجود باشد و یا به خاطر این باشد که مجبور است به جهت رعایت برخی مصالح سکوت کند و در نتیجه از مصلحت مبارزه با ستم و احقاق حق، به خاطر حفظ مصالح مهم تر، صرف نظر می کند. سکوت امام علی (ع)، در دوران خلفای سه گانه، از نوع همین سکوت بوده است. از سویی - دیگر، سکوت عوام با سکوت خواص جامعه، متفاوت است؛ عوام سکوت و اظهار نظرشان، به دور از فکر و تحلیل است (منطقی و حمزه خانی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۳)، اما امام علی (ع) سکوتش از جنس سکوت خواص است و کاملاً منطقی و از روی فکر و تحلیل است، نه مانند سکوت عوام جامعه که هیچ پشتوانه منطقی نداشته باشد.

سکوت آن حضرت، به معنای خانه نشینی و فاصله گرفتن از اجتماع و گوشه نشینی و بی تفاوتی نسبت به امورات جامعه اسلامی نبود؛ بلکه چنان که در جایی لازم بود، اعتراض می کرد و جلو بعضی کارها را می گرفت و مانع کجروی ها در جامعه اسلامی می شد و در برابر انحراف از اصول و ارزش های اسلامی، سکوت نمی کرد و رسالت الهی خود را انجام می داد، حتی در قبال انحراف در اصل مسأله خلافت، آن حضرت در موارد متعدد حقیقت را

۱. يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ إِنَّا أَهْلَ النَّبِئِ أَحَقُّ بِهَذَا الْأَمْرِ مِنْكُمْ مَا كَانَ فِينَا مِنْ يَفْرَأُ الْقُرْآنَ، وَ يَعْرِفُ السُّنَّةَ وَ يَدِينُ بِدِينِ الْحَقِّ؟

بیان نموده و به برتری‌های خود جهت تصدی این امر اشاره و روشن‌گری‌های لازم را انجام داد که در بحث پیشین به آن اشاره شد.

۲-۳. صبر و سکوتی سخت‌تر از جنگ در برابر دشمنان

صبر و سکوت، سخت‌تر از فریاد و مبارزه در میدان نبرد است؛ چرا که به فداکاری بیشتری نیاز دارد. نبرد در میدان جنگ، نیاز به شجاعت و تحمل سختی‌ها دارد، اما خودداری از نبرد و تحمل شرایط نامطلوب و صبر در برابر ظلم، بسیار دشوارتر است. امام علی (ع) در دوره محرومیت از خلافت اسلامی، با مشکلات فراوانی مواجه شد اما همه آن‌ها را به‌خاطر مصالح مهم‌تر تحمل کرد، مانند کسی که استخوان در گلویش گیر کرده و خار در چشمش فرو رفته باشد «فَصَبْرْتُ وَ فِي الْعَيْنِ قَدْزَى وَ فِي الْحَلْقِ شَجَا» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۴۸، خطبه ۳) و این کار برای آن حضرت، از خوردن گیاه تلخ‌تر از حنظل سخت‌تر بود «دیده فرو بستم، با آن که خاشاک در دیده داشتم و شرنگ نامرادی نوشیدم، با آن که استخوان در گلویم شکسته بود و غم گلویم را فشرده بود و من شکیبایی می‌ورزیدم و به چیزی تلخ‌تر از حنظل، که به کامم ریخته بودند، صبر کردم»^۱ (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۸، خطبه ۲۶).

آن حضرت سختی‌های این دوران را سخت‌تر از درد تیزی دم شمشیر بر قلب انسان می‌داند «پس درحالی که، خاشاک به دیده‌ام رفته بود، چشم‌پوشی کردم و درحالی که استخوان در گلویم شکسته بود، آب دهن اندک اندک فرو بردم. صبر کردم و خشم خود فروخوردم، بر چیزی که از حنظل تلخ‌تر بود و برای دل من از تیغ تیز دردآورتر»^۲ (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۳۶، خطبه ۲۱۷). از این عبارات، به دست می‌آید که آن حضرت، این دوران را با چه سختی‌هایی گذرانده، آن هم شخصیتی اجتماعی و سیاسی و شجاع همانند آن حضرت، نه یک انسان ترسو و منزوی، همان انسانی که انس و علاقه‌اش به مرگ، بیش از انس و علاقه به پستان مادر است^۳ (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲، خطبه ۵). به باور شریعتی، ۲۵ سال سکوت امام علی (ع) از تمام سخنان او بلیغ‌تر و تأثیرگذارتر است. وی در این باره چنین می‌گوید:

از همه سخنانی که امام علی (ع) در مدت عمرش گفته، جمله‌ای از همه رساتر، بلیغ‌تر، زیباتر، اثربخش‌تر و آموزنده‌تر وجود دارد و آن «۲۵ سال سکوت» علی است که خطاب به همه انسان‌ها است؛ ۲۵ سال سکوت در نهایت سختی و سنگینی برای یک انسان، آن هم نه یک انسان گوشه‌گیر و راهب؛ بلکه یک انسان فعال اجتماعی... امام گاه با سخنش حرف می‌زند و گاه با سکوتش؛ گاه با پیرویش درس می‌دهد و گاه با شکستش (شریعتی، ۱۳۵۹، ص ۱۷).

شهید مطهری براین باور است که امام علی (ع)، از میان دو کار، بنا به مصلحت، یکی را انتخاب کرد که شاق‌تر و فرساینده‌تر بود (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱۶، ص ۴۸۶). وی به دو موضع خطیر آن حضرت در دو دوره زمانی مختلف اشاره کرده و موضع آن حضرت را در هر دو دوره، ممتاز و منحصر به فرد می‌خواند؛ چراکه او، در هر دو مورد خطیر،

۱. وَ أَغْضَيْتُ عَلَى الْقَدَى وَ شَرِبْتُ عَلَى الشَّجَا وَ صَبْرْتُ عَلَى أَخْذِ الْكُظْمِ وَ عَلَى أَمْرِ مِنْ طَعْمِ الْعَلَقِمِ.

۲. فَأَغْضَيْتُ عَلَى الْقَدَى وَ جَرَعْتُ رِيقِي عَلَى الشَّجَا وَ صَبْرْتُ مِنْ كُظْمِ الْعُظْمِ عَلَى أَمْرِ مِنَ الْعَلَقِمِ وَ آلَمَ لِلْقَلْبِ مِنْ وَخْرِ الشَّفَارِ.

۳. وَ اللَّهُ لَا يَنْبِئُ ابْنُ آدَمَ بِالْمَوْتِ مِنَ الْفُطُلِ يَنْبِئُ امُّهُ.

تصمیمی گرفته که کمتر کسی در جهان در چنان شرایطی می‌تواند چنین تصمیمی بگیرد؛ در یکی از این دو مورد حساس، سکوت کرده و در دیگری قیام؛ سکوتی شکوهمند و قیامی شکوهمندتر (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱۶، ص ۴۹۰). وی معتقد است سکوت و مدارا در برخی شرایط، بیش از قیام‌های خونین، قدرت تملک نفس می‌خواهد (همان). اما قیام شکوهمندتر، قیام در برابر خوارج بود که آن حضرت چشم این فتنه را درآورد. «ای مردم، من چشمان فتنه را برکندم و جز من کسی را دل این کار نبود، و این در زمانی بود که آشوب آن، جهان را تیره و تار کرده بود و گزند آن همه را رسیده بود»^۱ (هلالی، ۱۴۰۵، ص ۷۱۲؛ ثقفی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵؛ سیدرضی، ۱۴۱۴، ص ۱۳۷، خطبه ۹۳). به باور شهید مطهری، این اقدام زمانی صورت گرفت که موج تاریکی و شبهه‌ناکی آن بالا گرفته بود؛ زیرا تقوای ظاهری خوارج طوری بود که هر مؤمن نافذالایمانی را به تردید و می‌داشت. جوی تاریک و مبهم و فضایی پر از شک و دودلی به وجود آمده بود. آنان دوازده هزار نفر بودند که از سجده زیاد، پیشانی‌شان و سر زانوهایشان پینه بسته بود؛ زاهدانه می‌خوردند و می‌پوشیدند و زندگی می‌کردند، زبانشان همواره به ذکر خدا جاری بود، اما روح اسلام را نمی‌شناختند و ثقافت اسلامی نداشتند؛ همه کسری‌ها را با فشار بر روی رکوع و سجود می‌خواستند جبران کنند، تنگ‌نظر، ظاهرپرست، جاهل و جامد بودند و سدی بزرگ در برابر اسلام (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱۶، ص ۴۹۲).

۳-۳. صبر و سکوت راهبردی لازمه نیل به جامعه متحد اسلامی

جامعه نوپای اسلامی بعد از رحلت پیامبر اعظم (ص) بیش از هر چیزی، نیازمند وحدت و انسجام بود و کوچک‌ترین اختلاف، ممکن بود خطر جدی برای آن جامعه ایجاد کند. از همین رو، امام علی (ع) تمام تلاشش این بود که این وحدت شکسته نشود که به معنای شکست اسلام بود و برای حفظ اصل اسلام، راهی جز راه صبر و سکوت وجود نداشت. در نامه امام علی (ع) به مردم مصر، آن حضرت علت بیعت خود با خلیفه اول را ترس از به خطر افتادن اصل اسلام بیان نموده و چنین می‌فرماید:

من چندی از بیعت دست بازداشتم، تا آن‌که دیدم گروهی از مردم از اسلام برمی‌گردند و می‌خواهند دین محمد (ص) را از بن برفکنند، ترسیدم که اگر اسلام و مسلمانان را یاری ندهم در دین رخنه‌ای یا ویرانی خواهم دید که برای من، مصیبت‌بارتر از فوت شدن، حکومت کردن بر شما بود، آن هم حکومتی که اندک روزهایی بیش نپاید و چون سراب زایل گردد^۲ (سیدرضی، ۱۴۱۴، ص ۴۵۱، نامه ۶۲).

از نگاه شهید مطهری، آن‌چه که موجب شد امام علی (ع)، رنج جانکاه را برای آن تحمل کند، وحدت صفوف مسلمانان بود. به باور وی، مسلمانان قدرت خود را مدیون وحدت صفوف و اتفاق کلمه خود بودند. موفقیت‌های محیرالعقول خود را در سال‌های بعد نیز از برکت همین وحدت کلمه، کسب کردند و آن حضرت به‌خاطر همین مصلحت، سکوت و مدارا کرد (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱۶، ص ۱۷۰-۱۷۰۱؛ ج ۱۶، ص ۴۷۸). اگر ترس از اختلاف و بازگشت دوباره به کفر نبود، آن حضرت راهی غیر از این، در پیش می‌گرفت «و ایُّمُ اللّٰه، لولا مَخَافَةُ الْفُرْقَةِ بَيْنَ

^۱ فَاَنَا فَقَاتُ عَيْنَ الْفِتْنَةِ وَلَمْ يَكُنْ لِيَجْتَرِيَ عَلَيْهَا أَحَدٌ غَيْرِي بَعْدَ أَنْ مَاجَ غِيْثُهَا وَ اسْتَدَّتْ كُلُّهَا.

^۲ فَأَمَّا سَكْتُ يَدِي حَتَّى رَأَيْتُ رَاجِعَةَ النَّاسِ قَدْ رَجَعَتْ عَنِ الْإِسْلَامِ يَدْعُونَ إِلَى مَحْيِ دِينِ مُحَمَّدٍ (ص) فَخَشِيتُ إِنْ لَمْ أَضْرِبِ الْإِسْلَامَ وَأَهْلَهُ أَنْ أَرَى فِيهِ تَلْمَازًا هَذَا تَكُونُ الْمُصِيبَةُ بِهِ عَلَيَّ أَعْظَمَ مِنْ قُوْتٍ وَلَا يَنْتَكُمُ إِلَيَّ إِنَّمَا هِيَ مَتَاعُ أَيَّامٍ قَلِيلٍ لَّيُزُولُ مِنْهَا مَا كَانَ كَمَا يَزُولُ السَّرَاب.

المسلمین، و أن يعودوا إلى الکفر و یعورّ الدّین، لکنّا قد غیّرنا ذلک ما استطعنا» (مفید، ۱۴۱۳ق ب، ص ۱۵۵؛ ۱۴۱۳ق، ص ۴۳۸).

در نخستین روزهای خلافت ابوبکر، شخصی اشعاری را در مدح امام علی (ع) سرود، آن حضرت، قاصدی را فرستاد تا او را از خواندن آن اشعار بازدارد و چنین فرمود: «سالم ماندن دین از همه چیز برای من محبوب‌تر است»^۱ (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۲۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۸، ص ۳۵۲-۳۵۳). دامن‌نزدن به اختلافات در جامعه اسلامی تا آن اندازه برای آن حضرت مهم بود که حتی بعد از به خلافت رسیدن نیز، پرسش از جریانات اختلافی، موجب ناراحتی آن حضرت می‌شد؛ چنان‌که در جنگ صفین، زمانی که مردی از آن حضرت سؤال می‌کند «چگونه قریش شما را از مقام خلافت کنار زدند؟»، آن حضرت از سؤال بی‌موقع وی ناراحت می‌شود و پرسش وی را نابجا توصیف می‌کند^۲ (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۳۱، خطبه ۱۶۲) زیرا گروهی از سربازان آن حضرت، به خلفا اعتقاد داشتند و طرح این مسائل در آن هنگام، موجب دودستگی در میان صفوف آنان می‌شد (سبحانی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۱).

ابوسفیان بعد از داستان سقیفه بنی ساعده و اجماع عده‌ای از مسلمانان، بر خلافت ابوبکر که شرایط را برای ایجاد اختلاف در میان مسلمانان و در نتیجه، براندازی اسلام کاملاً مساعد می‌بیند، با جانبداری از امام علی (ع) می‌خواهد نهال تفرقه را بکارد و از همین‌رو پیشنهاد بیعت به آن حضرت می‌دهد و با خواندن اشعاری، آن حضرت را سزاوارترین مردم برای حکومت می‌داند و بنی‌هاشم را به پیمان‌شکنی در مورد پیمان سقیفه فراخوانده، از آن‌ها می‌خواهد سکوت را بشکنند تا برخی قبایل چشم طمع در حق مسلم آن‌ها ندوزند و متعهد می‌شود که مدینه را از جنگجویان پیاده و سواره پر خواهد کرد. آن حضرت که از نیات پلید او کاملاً آگاه بود و می‌دانست با این کار می‌خواهد ضربه به اسلام بزند و شکست‌های قبلی خود را از اسلام، تلافی کند، در پاسخ او می‌فرماید: «به خدا قسم تو جز فتنه‌انگیزی، مقصود دیگری نداری و دیر زمانی است که بدخواهی برای اسلام را پیشه خود ساخته‌ای، ما را به خیرخواهی تو نیازی نیست» (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۳۲۶؛ یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ق الف، ص ۱۹۳؛ ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۵۵۹). آن حضرت، بعد از پیشنهاد بیعت ابوسفیان، خطبه‌ای می‌خواند و مردم را از فتنه‌های دشمنان و اختلافاتی که دامن می‌زنند، آگاه نموده، آن‌ها را دعوت به وحدت می‌کند و بیان می‌دارد که الان، زمانه به‌دست‌گرفتن خلافت اسلامی نیست:

ای مردم، امواج فتنه‌ها را به کشتی‌های نجات بردرید و به راه تفاخر، به نژاد و تبار مروید و تاج مباحات به مال و جاه را از سر فرونهدید، رستگار و پیروز است کسی که او را یاورانی است و به نیروی آنان قیام می‌کند و یا تسلیم می‌شود و خود را آسوده می‌سازد، آبی است بدبو و گندیده و لقمه‌ای است گلوگیر، کسی که می‌بلعدش، آن کس که

^۱. سلامة الدين أحب إلينا من غيره.

^۲. و من کلام له (عليه السلام) لبعض أصحابه وقد سأله كيف دفعكم قومكم عن هذا المقام وأنتم أحق به فقال: «يَا أَيُّهَا بَنِي أَسَدٍ إِنَّكَ لَتَلْقَى الْوَضِيعَ تُرْبِلُ فِي غَيْرِ سَدَدٍ».

میوه بستان خود را پیش از رسیدنش، بچیند، همانند کشاورزی است که در زمین دیگری می‌کارد^۱ (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲، خطبه ۵).

هم‌چنین، آن حضرت پیشنهاد عباس، عمومی پیامبر (ص)، جهت بیعت با آن حضرت را، زمانی که عرض کرد: «دست را باز کن با تو بیعت کنم، تا مردم بگویند عمومی رسول خدا با پسر عمومی رسول خدا بیعت کرد و در نتیجه هیچ‌کس در مورد تو اختلاف نخواهد کرد» (شوشتری، ۱۳۶۷، ص ۱۱۰)، به‌چند دلیل نپذیرفت: این پیشنهاد و در نتیجه بیعت خصوصی چند نفر از شخصیت‌ها با آن حضرت، دور از واقع‌بینی بود و تاریخ در باره این بیعت، همان داوری را می‌کرد که درباره بیعت ابوبکر کرده‌است؛ زیرا آن حضرت، یا ولی تعیین شده از جانب خداوند بود، یا نبود، در فرض نخست، نیازی به بیعت نداشت و اخذ رأی برای خلافت، یک نوع بی‌اعتنایی به تعیین الهی شمرده می‌شد، در فرض دوم، این انتخاب، همان رنگ و انگ را می‌گرفت که خلافت ابوبکر گرفت (سبحانی، ۱۳۸۰، ص ۱۵۱) و صمیمی‌ترین یار او، خلیفه دوم، پس از مدت‌ها درباره آن گفت: «انتخاب ابوبکر برای زمامداری، کاری عجولانه بود که خداوند شرش را باز داشت»^۲ (ابن‌حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۸۵؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۵۶).

از سوی دیگر، تجربه ثابت کرده که مرور زمان، سبب فراموشی کینه‌ها و خاموشی آتش حسد و سردی دل‌های پرکینه نمی‌شود. تاریخ نشان داد که روحیه مخالفان آن حضرت، حتی پس از گذشت ربع قرن، عوض نشده بود و عداوت و کینه‌ای که در دوران پیامبر (ص) و پس از رحلت آن حضرت نسبت به وی داشتند، کاهش نیافته بود. با این وضع، اگر پس از رحلت آن حضرت، بر مسند خلافت تکیه می‌زد و زمام امور را به‌دست می‌گرفت، آتشی در درون مخالفان او روشن می‌شد و انفجارهایی رخ می‌داد که نتیجه آن، جز محو اسلام و نابودی مسلمانان و بازگشت جاهلیت به ممالک اسلامی نبود (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۱، ص ۱۱۴).

در داستان شورای شش نفره نیز، عباس از آن حضرت درخواست کرد تا وارد شورا نشود؛ چراکه، نتیجه آن را که انتخاب عثمان بود، به‌طور قطع می‌دانست، اما آن حضرت با پیشنهاد وی مخالفت کرد و دلیل مخالف خود را ترس از اختلاف در امت پیامبر (ص) بیان کرد و فرمود: «من اختلاف را دوست ندارم»^۳ (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۳، ص ۶۶). بعد از بیعت مردم با خلیفه سوم هم، در عین حال که به شایسته‌تربودن خود، اشاره می‌کند، اما به‌خاطر حفظ مصالح اسلامی و جلوگیری از اختلاف، تسلیم شرایط موجود می‌شود و می‌گوید تازمانی که اوضاع و شرایط جامعه اسلامی، به‌سامان باشد، مخالفتی نخواهم کرد: «دانسته‌اید که من از دیگران به‌خلافت سزاوارترم، به‌خدا سوگند، مادامی که کار مسلمانان به‌سامان باشد و جز بر من، بر کسی ستمی نرود، آن را وا گذاشته، مخالفت نمی‌ورزم»^۴ (سید-رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۰۲، خطبه ۷۱).

۱. أَيُّهَا النَّاسُ شُفُّوا أَمْوَالَكُمْ فَتَنَ النَّجَاةَ وَ عَرَّجُوا عَنْ طَرِيقِ الْمُنَافَرَةِ وَ صَعُّوا تَبْجَانَ الْمُنَافَرَةِ أَفْلَحَ مَنْ نَهَضَ بِجَنَاحٍ أَوْ اسْتَسَلَّمَ فَأَرَاهَ هَذَا مَاءَ آجِنٍ وَ لَقْمَةً يَغْصُ بِهَا أَكْلُهَا وَ مُجْتَنِي الْمَمَرَةَ لَغَيْرِ وَقْتُ إِنِّاعِهَا كَالزَّارِعِ بَغَيْرِ أَرْضِهِ.

۲. كانت بيعة ابي بكر فلتة وفي الله شرها.

۳. اني اكره الخلاف.

۴. لَقَدْ عَلِمْتُكُمْ أَنِّي أَحَقُّ النَّاسِ بِهَا مِنْ غَيْرِي وَ وَاللَّهِ لَأُسَلِّمَنَّ مَا سَلِمَتْ أُمُورُ الْمُسْلِمِينَ وَ لَمْ يَكُنْ فِيهَا جَوْرٌ إِلَّا عَلَيَّ خَاصَّةً.

۴. راهبرد تعامل و همکاری با خلفا برای حفظ اصل اسلام و اتحاد اسلامی

امام علی (ع) در کنار به‌کارگیری دو راهبرد مبارزه ایجابی و سلبی برای احقاق حق مسلم خود، از سویی و حفظ اتحاد و انسجام جامعه اسلامی از سوی دیگر، این‌گونه نبود که خود را به‌طور کامل کنار بکشد و همکاری‌های لازم را با حکومت در موارد نیاز، نداشته‌باشد؛ بلکه آن حضرت برای حفظ اصل اسلام و اتحاد جامعه اسلامی در موارد نیاز و ضروری تعاملات و همکاری‌های لازم را با خلفای سه‌گانه داشت. این تعامل و همکاری در ابعاد مختلف بود که در اینجا به برخی از آن ابعاد اشاره می‌شود.

۴-۱. ارائه مشاوره سیاسی و نظامی به خلفا

آن حضرت در موارد متعدد، مورد مشورت سیاسی و نظامی خلفا در موضوعات مختلف قرار می‌گرفت و نظر خود را در مورد آن موضوعات، بیان می‌کرد و نوعاً هم، مورد موافقت خلیفه قرار می‌گرفت. از جمله این مشاوره‌ها در قضیه نبرد با اهل رده بود که خلیفه اول خود، سوار بر اسب عازم این نبرد بود، اما آن حضرت، وی را در محلی به نام «وادی‌القصه» مشاهده کرد و او را از این تصمیم منصرف ساخت و فرمود: «اگر خلیفه خود، به جنگ با آنان رفته، از منطقه خارج شود، نظم و انضباط، هرگز به قلمرو جامعه اسلامی باز نخواهد گشت» و ابوبکر پیشنهاد آن حضرت را پذیرفت و خالد بن ولید را به نبرد با اهل رده فرستاد (ابن‌کثیر دمشقی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۱۵).

نمونه دیگر همکاری سیاسی و نظامی آن حضرت، ارائه مشاوره در نبرد با رومیان بود که خلیفه اول در این نبرد، مردد بود که با گروهی از اصحاب مشورت کرد و سرانجام با امام علی (ع) مشورت کرد و آن حضرت وی را برای این کار تشویق کرد و فرمود: «اگر با آن‌ها نبرد کند، پیروز خواهد شد»، ابوبکر از این پیشنهاد آن حضرت، خوشحال شد و روبه اصحاب نموده، گفت: «این مرد وارث علم پیامبر است، هرکه در صدق او شک کند، منافق است، سخن او بر جدیت و حرص من در نبرد با رومیان افزود و دل مرا شاد کرد» (مستوفی هروی، ۱۳۷۲، ص ۵۴-۵۵).

خلیفه دوم هم از مشورت‌های آن حضرت در موارد مختلف، بهره می‌برد که از جمله این موارد، ارائه مشورت توسط آن حضرت، در نبرد برای فتح بیت‌المقدس بود که خلیفه دوم با اصحاب خود، از جمله امام علی (ع) در مورد اقدام برای حرکت به سمت بیت‌المقدس برای فتح آن، به مشورت پرداخت و آن حضرت وعده فتح آنجا را داد و خلیفه دوم مطابق نظر آن حضرت به سمت شام حرکت کرد (ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۲۵). هم‌چنین در جنگ خراسان، آن حضرت ویژگی‌ها و امتیازات تک‌تک شهرهای خراسان را برای خلیفه دوم برشمرد و وی را جهت فتح آنجا تشویق کرد (ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۳۲۱).

۴-۲. پذیرش جانشینی خلیفه در مدینه در برخی موارد

از جمله تعامل‌ها و همکاری‌های امام علی (ع) با خلفا در راستای حفظ اتحاد اسلامی، پذیرش جانشینی خلیفه دوم در مدینه، در برخی موارد است. از جمله این موارد، در قضیه فتح بیت‌المقدس است که بعد از فتح آن، توسط ابو عبیده، مردم این شهر، درخواست مصالحه به رسم اهل شام کردند و این که متولی این پیمان مصالحه، خود عمر بن خطاب باشد. وی از مدینه به سمت شام حرکت کرد و امام علی (ع) را جانشین خود در مدینه قرار داد (ابن‌اثیر،

۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۹۹).

۴-۳. مساعدت و یاری خلیفه در موارد نیاز

از دیگر موارد تعامل و همکاری امام علی (ع) با خلفا برای حفظ اتحاد اسلامی، مساعدت و یاری خلیفه در موارد نیاز بود که مصادیق متعددی می توان برای آن برشمرد؛ از مساعدت های قضایی گرفته تا بیان احکام و دستورات دینی تا یاری و مساعدت خود خلیفه در مواقع بحرانی که نمونه بارز آن، مساعدت آن حضرت از خلیفه سوم در جریان محاصره وی توسط مسلمانان است. آن حضرت، به درخواست عثمان، بین او و مردم واسطه شد تا مردم را دعوت به آرامش کند، به شرط این که، هر چه از جانب عثمان به مردم وعده می دهد، به آن عمل کند (عسکری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۲۹). محاصره کنندگان، آب را به روی عثمان بستند و وی از امام علی (ع) در این راستا، طلب یاری کرد و آن حضرت واسطه شد تا آب را به وی رسانند (همان، ج ۱، ص ۲۶۹).

هم چنین یاری آن حضرت از خلیفه سوم در زمانی که مردم خواستند وی را بکشند، هم ادامه داشت؛ به گونه ای که آن حضرت، به فرزندان خود فرمود: «باشمشیرتان بروید و در خانه عثمان بایستید و نگذارید کسی به او دسترسی داشته باشد (ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۵۹؛ بلاذری، ۱۴۰۰ق، ج ۵، ص ۵۵۸)، آن ها در خانه عثمان با مهاجمان به کارزار پرداختند تا جایی که، سر امام حسن (ع) خونی شد و سر قنبر غلام امام علی (ع) شکست (بلاذری، ۱۴۰۰ق، ج ۵، ص ۵۵۸؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۴۵۹).

بعد از قتل عثمان نیز، یاری آن حضرت در داستان نماز بر بدن عثمان و دفن او در زمانی که مسلمانان نمازخواندن بر جنازه وی را ننگ می دانستند و دفن او در قبرستان مسلمانان را جایز نمی دانستند (ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۶۴-۶۵) ادامه داشت. عده ای از مسلمانان خواستند مانع از نماز بر جنازه عثمان شوند که آن حضرت شخصی را فرستاد تا مانع این کار شود (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۰۱-۶۰۲) و عده ای نیز سر راه نشسته بودند و می خواستند جنازه را سنگ باران کنند که آن حضرت شخصی را سوی آن ها فرستاد تا مانع از این کارشان شود و در نهایت، جنازه او در خارج از قبرستان مسلمانان، در محلی به نام «حش کوب» دفن شد (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۳، ص ۱۸۰).

با این بیان، با وجود این که آن حضرت، از حق مسلم خود، در مسئله حکومت، بازداشته شده بود، اما این کار مانع از آن نشد که اقدامی بر خلاف اتحاد و انسجام جامعه اسلامی از خود نشان دهد و تاجایی که لازم بود نقش ایفا می کرد تا این اتحاد درهم شکسته نشود، گرچه در مواردی به همکاری، مساعدت، ارائه مشاوره به خلفا و حتی یاری شخص خلیفه منجر شود.

۵. نتیجه گیری

در این پژوهش، به تبیین و تحلیل راهبرد امام علی (ع) در حفظ اتحاد جامعه اسلامی و احقاق حق خود، در دوره خلفای سه گانه پرداخته شد که آن حضرت، از سویی می بایست در قبال انحراف جامعه اسلامی، از مسیر اصلی و تضییع حق خلافت خود، اقدامی از خود نشان می داد و احقاق حق می نمود و از سویی دیگر، از هر اقدامی که اتحاد جامعه اسلامی را خدشه دار کند، اجتناب می نمود.

امام علی (ع) در این دوره حساس و خطیر تاریخ، برای جمع میان این دو رسالت خطیر و به ظاهر متناقض، از سه راهبرد متفاوت بهره‌گرفت که عبارت بود از: راهبرد مبارزه ایجابی، راهبرد مبارزه سلبی و راهبرد همکاری و تعامل با خلفا در موارد نیاز و ضروری. آن حضرت در عین حال که می‌بایست اقداماتی برای احقاق حق خود و مسلمانان انجام می‌داد، باید به‌گونه‌ای رفتار می‌کرد که شکافی در اتحاد جامعه اسلامی به وجود نمی‌آمد. از همین رو، در راهبرد مبارزه ایجابی، با تمام توان از حقانیت خود برای خلافت جامعه اسلامی دفاع نمود و روشنگری‌های لازم را در این زمینه انجام داد که اموری مانند استمداد از مردم مدینه جهت احقاق حق خود، خودداری از بیعت تا قبل از شهادت فاطمه زهرا (س) و خودداری از بیعت داوطلبانه، انتقاد از عملکرد خلفا، حمایت از منتقدان سیاسی و نادیده گرفتن دستورات خلفا در موارد خاص و بیان دلایل برتری خود برای خلافت از این قبیل است.

در راهبرد مبارزه سلبی نیز، آن حضرت به‌خاطر حفظ اصل اسلام و اتحاد جامعه اسلامی، از هر اقدام قهرآمیزی برای دفاع از حق از دست‌رفته خود اجتناب نمود و راه صبر و سکوت و کناره‌گیری از حکومت جامعه اسلامی را در پیش گرفت و این اقدام، همانند مبارزات آن حضرت در میدان‌های جنگ با کفار و مشرکان، نقش اساسی در حفظ و استمرار اسلام داشت و بدون صبر و سکوت آن حضرت، قطعاً امروزه اثری از اسلام یا اسلام راستین باقی نمی‌ماند. از همین رو، آن حضرت برای نیل به جامعه اسلامی متحد و جلوگیری از انشقاق و اختلاف، از هر اقدام قهرآمیز برای به‌دست گرفتن حق خود، اجتناب نمود.

در راهبرد سوم که راهبرد تعامل و همکاری با حکومت بود، آن حضرت، خود را به‌طور کامل از حکومت اسلامی کنار نکشید و در موارد نیاز و ضرورت، به مشاوره یا هر نوع همکاری و مساعدت، با دستگاه حکومتی پرداخت که مشاوره آن حضرت با خلیفه اول و دوم در امور سیاسی و نظامی، پذیرش جانشینی خلیفه دوم در برخی نبردها که خلیفه عازم نبرد می‌شد و مساعدت و یاری خلیفه سوم در ایام محاصره وی و نیز در قضیه نماز بر بدن وی و دفن وی، از جمله این موارد است.

منابع

- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید. تصحیح و تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵.
- ابن اثیر، علی بن محمد، الكامل فی التاریخ. ج ۲، بیروت: دار صادر- دار بیروت، ۱۳۸۵ق.
- ابن‌اعثم کوفی، احمد، الفتوح. ج ۲، تحقیق و تصحیح: علی شیری، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۱ق.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الاصابة فی تمییز الصحابة. تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، ج ۴، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، تاریخ ابن خلدون. تحقیق: خلیل شهادة، ج ۲، چاپ دوم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۸ق.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، دعائم الاسلام. تحقیق و تصحیح: آصف فیض، ج ۱، قم: مؤسسه آل‌البیت، ۱۳۸۵ق.
- ابن طاووس، علی بن موسی، کشف المحجة لثمره المهجة. تحقیق و تصحیح: محمد حسون، قم: بوستان کتاب، ۱۳۷۵ق.
- ابن قتیبة، عبدالله بن مسلم، الامامة والسياسة. تحقیق: علی شیری، ج ۴، ۳، ۲، ۱، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۰ق، ج ۱.
- ابن‌کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر، البداية و النهاية. بیروت: دارالفکر، ج ۶، ۱۴۰۷ق.
- باباخان، مرضیه و صانعی، راحله، اقدامات حضرت علی (ع) در ایجاد وحدت جامعه مسلمین. تاریخ‌نامه اسلام، شماره ۱، بهار و

تابستان ۱۳۹۸.

- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف. تحقیق: محمد حمید الله، ج ۱، مصر: دارالمعارف، ۱۹۵۹م.
- _____، انساب الاشراف. تحقیق: احسان عباس، ج ۵، بیروت: جمعية المستشرقین الالمانية، ۱۴۰۰ق.
- _____، فتوح البلدان. بیروت: دار و مكتبة الهلالی، ۱۹۸۸م.
- پوررستمی، حامد، آرمان اتحاد مسلمانان و آسیب شناسی آن از منظر نهج البلاغه. کوثر معارف، شماره ۴، زمستان ۱۳۸۶.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم. تحقیق و تصحیح: سید مهدی رجایی، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
- ثقفی، ابراهیم، الغارات. تحقیق و تصحیح: عبدالزهراء حسینی، ج ۲، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
- جزایری، نعمت الله بن عبدالله، ریاض الابوار فی مناقب الائمة الاطهار، ج ۲، بیروت: مؤسسه التاريخ العربی، ۱۴۲۷ق.
- جوهری بصری، احمد بن عبدالعزیز، السقیفة و فدک. تحقیق و تصحیح: محمد هادی امینی، تهران: مكتبة نینوی الحدیثة، بی تا.
- حکاک، محمد، جعفری، میثم و یسقلی، مهدیه، واکاوی استراتژی سکوت براساس آموزه های نهج البلاغه. پژوهش نامه علوی، سال یازدهم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹.
- دانش، اسماعیل، تعامل امام علی (ع) با خلفا در جهت وحدت اسلامی. اندیشه تقریب، شماره ۴، پاییز ۱۳۸۴.
- ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الاسلام. تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، ج ۲، چاپ دوم، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۱۳ق.
- رشاد، علی اکبر، دانشنامه امام علی (ع)، ج ۶، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۲.
- زرکلی، خیرالدین بن محمود، الاعلام. ج ۳، بیروت: چاپ هشتم، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۹م.
- سبحانی، جعفر، فروغ ولایت. چاپ ششم، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۰.
- سیدرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه. تحقیق و تصحیح: صبحی صالح، قم: مؤسسه دارالهجرة، ۱۴۱۴ق.
- شوشتری، نورالله، الصوارم المهرقة فی نقد الصواعق المحرقة. تحقیق و تصحیح: جلال الدین حسینی، تهران: مطبعة النهضة، ۱۳۶۷ق.
- طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج علی اهل اللجاج. تحقیق: محمد باقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- عسکری، مرتضی، نقش عایشه در تاریخ اسلام، قم: مؤسسه علمی فرهنگی علامه عسکری، ۱۳۹۰.
- فلاح زاده، محمد هادی و علی اکبری، راضیه، شیوه مدیریت حضرت علی (ع) در جامعه اسلامی عصر خلفا. پژوهشنامه مذاهب اسلامی، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی. تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۸، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
- لثی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ. قم: دارالحدیث، ۱۳۷۶.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار. تحقیق: جمعی از محققان، ج ۲۸، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- مستوفی هروی، محمد بن احمد، ترجمه فارسی الفتوح ابن اعثم کوفی. تحقیق: غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.
- مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجواهر. ج ۲، چاپ دوم، تحقیق: اسعد داغر، قم: دارالهجرة، ۱۴۰۹ق.
- مشایخی پور، محمد علی، جایگاه مصلحت در سیره و سخن امام علی (ع). انسان پژوهی دینی، شماره ۲۱ و ۲۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.
- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار مطهری. تهران: ج ۱۶، چاپ سوم، صدرا، ۱۳۷۹.
- مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. تحقیق و تصحیح: مؤسسه آل البيت (ع)، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق الف.

- _____، الامالی، تحقیق و تصحیح: حسین استاد ولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق ب.
- _____، الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة. تحقیق و تصحیح: علی میرشریفی، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق ج.
- _____، الفصول المختارة. تحقیق و تصحیح: علی میرشریفی، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق د.
- مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاريخ. ج ۵، بورسعيد، مكتبة الثقافة الدينية، بی تا.
- منطقی، محسن، حمزه خانی، حسین، علل و آثار سکوت سازمانی از دیدگاه اسلام. اسلام و پژوهش های مدیریتی، شماره ۹، پاییز و زمستان ۹۳.
- میبدی، حسین بن معین الدین، دیوان امیرالمؤمنین (ع). ترجمه، تحقیق و تصحیح: مصطفی زمانی، قم: دار نداء الاسلام للنشر، ۱۴۱۱ق.
- واقدی، محمد بن عمر، الرده. تحقیق: یحیی الجبوری، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
- هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس الهلالی. تحقیق و تصحیح: محمد انصاری زنجانی خوینی، قم، الهادی، ۱۴۰۵ق.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی. ج ۲، بیروت، دار صادر، بی تا.

References

- *The Holy Qur'ān.
- al-Balādhurī, A. Y. *Ansāb al-ashrāf*. Edited by Iḥsān 'Abbās. Beirut: al-Jam'īyyah al-Istishrāqiyyah al-Almāniyyah, 1400 AH, vol. 5. **(In Arabic)**
- _____. *Ansāb al-ashrāf*. Edited by Muḥammad Ḥamīd Allāh. Egypt: Dār al-Ma'ārif, 1959, vol. 1. **(In Arabic)**
- _____. *Futūḥ al-buldān*. Beirut: Dār wa-Maktabat al-Hilāl, 1988. **(In Arabic)**
- al-Dhahabī, M.A. *Tārīkh al-Islām*. Edited by 'Umar 'Abd al-Salām Tadmurī. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1413 AH, 2nd ed., vol. 3. **(In Arabic)**
- al-Hilālī, S.Q. *Kitāb Sulaym b. Qays al-Hilālī*. Edited by Muḥammad Anṣārī Zanjānī Khū'īnī. Qom: al-Hādī, 1405 AH. **(In Arabic)**
- al-Jawharī al-Baṣrī, A.A. *al-Saqīfah wa Fadak*. Edited by Muḥammad Hādī Amīnī. Tehran: Maktabat Naynawā al-Ḥadīthah, n.d. **(In Arabic)**
- al-Jazā'irī, N. *Riyāḍ al-abrār fī manāqib al-a'imma al-aṭḥār*. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī, 1427 AH, vol. 2. **(In Arabic)**
- al-Kulaynī, M.Y. *al-Kāfī*. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī and Muḥammad Ākhūndī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1407 AH, 4th ed., vol. 8. **(In Arabic)**
- al-Laythī, 'A.M. *Uyūn al-ḥikam wa al-mawā'iz*. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1997. **(In Arabic)**
- al-Majlisī, M. *Bihār al-anwār*. Edited by a group of researchers. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1403 AH, vol. 28. **(In Arabic)**
- al-Maqdisī, M.Ṭ. *al-Bad' wa al-tārīkh*. Port Said: Maktabat al-Thaqāfah al-Dīniyyah, n.d., vol. 5. **(In Arabic)**
- al-Mas'ūdī, 'A.Ḥ. *Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar*. Edited by As'ad Dāghir. Qom: Dār al-Hijrah, 1409 AH, 2nd ed., vol. 2. **(In Arabic)**
- al-Mufid, M.M. *al-Amālī*. Edited by Ḥusayn Ustādwalī and 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Kongreh-ye Shaykh Mufid, 1413 AH (b). **(In Arabic)**
- _____. *al-Fuṣūl al-mukhtārāh*. Edited by 'Alī Mīrsharīfī. Qom: Kongreh-ye Shaykh Mufid, 1413 AH (d). **(In Arabic)**
- _____. *al-Irshād fī ma'rifat ḥujaj Allāh 'alā al-'ibād*. Edited by Mu'assasat Āl al-Bayt. Qom: Kongreh-ye Shaykh Mufid, 1413 AH (a). **(In Arabic)**
- _____. *al-Jamal wa al-nuṣrah li-sayyid al-'itrah fī ḥarb al-Baṣrah*. Edited by 'Alī Mīrsharīfī. Qom: Kongreh-ye Shaykh Mufid, 1413 AH ©. **(In Arabic)**

- al-Sharīf al-Raḍī, M.H. *Nahj al-Balāghah*. Edited by Ṣubḥī al-Ṣāliḥ. Qom: Mu'assasat Dār al-Hijrah, 1414 AH. **(In Arabic)**
- al-Ṭabrisī, A.A. *al-Ihtijāj 'alā ahl al-lijāj*. Edited by Muḥammad Bāqir Kharsān. Mashhad: Nashr-i Murtaḍawī, 1403 AH. **(In Arabic)**
- al-Tamīmī al-Āmidī, 'A. *Ghurar al-ḥikam wa durar al-kalim*. Edited by Sayyid Maḥdī Rajā'ī. Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī, 1410 AH. **(In Arabic)**
- al-Thaqafī, I. *al-Ghārāt*. Edited by 'Abd al-Zahrā' al-Ḥusaynī. Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī, 1410 AH, vol. 1. **(In Arabic)**
- al-Wāqidī, M.U. *al-Riddah*. Edited by Yaḥyā al-Jubūrī. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1410 AH. **(In Arabic)**
- al-Ya'qūbī, A.I. *Tārīkh al-Ya'qūbī*. Beirut: Dār Ṣādir, n.d., vol. 2. **(In Arabic)**
- al-Ziriklī, Khayr al-Dīn b. Maḥmūd. *al-A'lām*. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn, 1989, 8th ed., vol. 3. **(In Arabic)**
- Askari, M. *Naqsh-e Ayesheh dar Tarikh-e Islam*. Qom: Mo'asseseh-ye Elmi-Farhangi-ye Allameh Askari, 2011. **(In Persian)**
- Babakhan, M, & Saeghi, R. "Eghdamat-e Hazrat Ali (AS) dar Ijad-e Vahdat-e Jame'eh-ye Moslemin." *Tarikh-nameh Islam*, no. 1 (Spring–Summer 2019): 79–87. **(In Persian)**
- Danesh, E. "Ta'amol-e Imam Ali (AS) ba Kholafa dar Jahat-e Vahdat-e Eslami." *Andisheh-ye Taqrib*, no. 4 (Autumn 2005): 88–114. **(In Persian)**
- Fallah-zadeh, M.H, & Ali-Akbari, R. "Shiveh-ye Modiriyat-e Hazrat Ali (AS) dar Jame'eh-ye Eslami-ye Asr-e Kholafa." *Pazhuheshnameh-ye Mazahib-e Eslami*, no. 6 (Autumn–Winter 2016): 117–132. **(In Persian)**
- Hakkak, M, Jafari, M, & Vishlaqi, M. "Vakavi-ye Estratезhi-ye Sokut bar Asas-e Amuzeh-haye Nahj al-Balagheh." *Pazhuhesh-nameh-ye Alavi*, vol. 11, no. 2 (Autumn–Winter 2020): 3–24. **(In Persian)**
- Ibn Abī al-Ḥadīd, 'A. *Sharḥ Nahj al-Balāghah*. Edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī, 1404 AH, vols. 1, 2, 6, 11, 12, and 15. **(In Arabic)**
- Ibn al-Athīr, 'A. M. *al-Kāmil fī al-tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir–Dār Beirut, 1385 AH, vol. 2. **(In Arabic)**
- Ibn A'tham al-Kūfī, A. *al-Futūḥ*. Edited by 'Alī Shīrī. Beirut: Dār al-Aḍwā', 1411 AH, vol. 2. **(In Arabic)**
- Ibn Hajar al-'Asqalānī, A.A. *al-Iṣābah fī tamyīz al-ṣaḥābah*. Edited by 'Ādil Aḥmad 'Abd al-Mawjūd and 'Alī Muḥammad Mu'awwaḍ. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1415 AH, vol. 4. **(In Arabic)**
- Ibn Ḥayyūn, al-N.M. *Da'ā'im al-Islām*. Edited by Āṣif Fayḍ. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt, 1385 AH, vol. 1. **(In Arabic)**
- Ibn Kathīr al-Dimashqī, I.U. *al-Bidāyah wa al-nihāyah*. Beirut: Dār al-Fikr, 1407 AH, vol. 6. **(In Arabic)**
- Ibn Khaldūn, 'A.M. *Tārīkh Ibn Khaldūn*. Edited by Khalīl Shaḥādah. Beirut: Dār al-Fikr, 1408 AH, 2nd ed., vol. 2. **(In Arabic)**
- Ibn Qutaybah, 'A. M. *al-Imāmah wa al-siyāsah*. Edited by 'Alī Shīrī. Beirut: Dār al-Aḍwā', 1410 AH, 4th ed., vol. 1. **(In Arabic)**
- Ibn Ṭawūs, 'A. M. *Kashf al-maḥajjah li-thamarat al-muhjah*. Edited by Muḥammad Ḥassūn. Qom: Būstān-i Kitāb, 1375 AH. **(In Arabic)**
- Manteghi, M, & Hamzeh-Khani, H. "Elal va Asar-e Sokut-e Sazemani az Didgah-e Islam." *Islam va Pazhuhesh-ha-ye Modiriyati*, no. 9 (Autumn–Winter 2014): 99–114. **(In Persian)**
- Mashayekhi-pour, M.A. "Jaygah-e Maslahat dar Sireh va Sokhan-e Imam Ali (AS)." *Ensan-pazhuhi-ye Dini*, nos. 21–22 (Autumn–Winter 2009): 145–160. **(In Persian)**
- Meybodi, H. *Divan-e Amir al-Mo'menin (AS)*. Translated, edited, and annotated by Mostafa Zamani. Qom: Dar Neda' al-Islam, 1411 AH. **(In Arabic)**

- Mostowfi Haravi, M. *Tarjomeh-ye Farsi-ye al-Fotuh-e Ibn A'tham Kufi*. Edited by Gholamreza Tabatabaei Majd. Tehran: Entesharat va Amuzesh-e Enghelab-e Eslami, 1993. **(In Arabic)**
- Motahhari, M. *Majmu'eh-ye Asar-e Motahhari*. Tehran: Sadra, 2000, 3rd ed., vol. 16. **(In Persian)**
- Pourrostami, H. "Arman-e Ettihad-e Mosalmanan va Asib-shenasi-ye An az Manzar-e Nahj al-Balagheh." *Kowsar Ma'aref*, no. 4 (Winter 2007): 167–186. **(In Persian)**
- Rashad, A, ed. *Daneshnameh-ye Imam Ali (AS)*. Tehran: Pazhuheshgah-e Farhang va Andisheh-ye Eslami, 2003, vol. 6. **(In Persian)**
- Shushtari, N. *al-Şawārim al-muhriqah fī naqd al-şawā'iq al-muhriqah*. Edited by Jalāl al-Dīn Ḥusaynī. Tehran: Maṭba'at al-Nahḍah, 1367 AH. **(In Persian)**
- Sobhani, J. *Forugh-e Velayat*. Qom: Mo'asseseh-ye Imam Sadeq (AS), 2001, 6th ed. **(In Persian)**